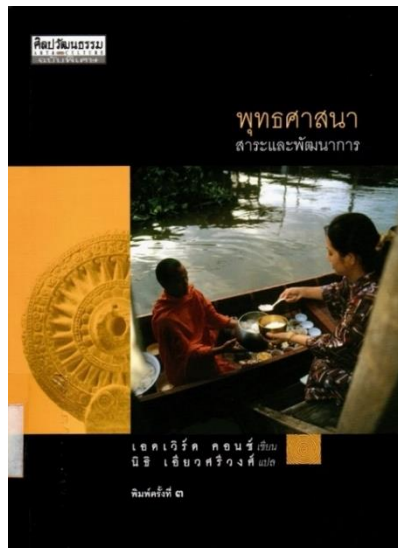

บทวิจารณ์หนังสือ (Book Review)

พุทธศาสนา สารและพัฒนการ

Buddhism : Its Essence and Development

ผู้แต่ง: เอ็ดเวิร์ด คอนซ์

ผู้แปล: นิธิ เอียวศรีวงศ์

สำนักพิมพ์: สำนักพิมพ์มติชน

ครั้งที่พิมพ์: พิมพ์ครั้งที่ 3

ปีที่พิมพ์: พ.ศ. 2553

จำนวนหน้า: ความหนา 256 หน้า

จำนวนบท 9 บท

ISBN: 978-974-02-0302-5

พระครูสังฆรักษ์ อนันต์กิตติ์ สจจญาโณ¹, ธนรัฐ สะอาดเอี่ยม²
 Phrakhrusangharak Anankit Sacca¹no¹, Thanarat Sa-ard-iam²
¹⁻²หลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา
¹⁻²มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตสุรินทร์
¹⁻²Doctoral Programme in Buddhist Studies,
 Mahachulalongkornrajavidyalaya University, Surin Campus
¹⁻²E-mail: b4700029@hotmail.com

Received : November25, 2023;

Revised : August14, 2024;

Accepted : August15, 2024

บทคัดย่อ

หนังสือเล่มนี้ผู้เขียนได้แบ่งเนื้อหาออกเป็น 9 บท ซึ่งมุ่งอธิบายสาระสำคัญที่ส่งผลให้พุทธศาสนาเกิดการเปลี่ยนแปลงจากอดีตจนถึงปัจจุบัน มีจุดมุ่งหมายสำคัญเพื่อที่จะเสนอแง่มุมสำคัญของพุทธศาสนา บางตอนรวบรวมจากปาฐกถาของผู้เขียนที่ออกซ์ฟอร์ด (Oxford University) โดยงานเขียนดังกล่าวเป็นการแสดงแนวคิดทางพระพุทธศาสนาทั้งหมดผ่านมุมมองของเอ็ดเวิร์ด คอนซ์ (Edward Conze) ผู้เป็นนักวิชาการด้านศาสนาที่มีชื่อเสียงในตะวันตก

หนังสือเล่มนี้แต่งโดย เอ็ดเวิร์ด คอนซ์ (Edward Conze) เป็นอาจารย์ผู้บรรยายจิตวิทยา ปรัชญา และศาสนาเปรียบเทียบในมหาวิทยาลัยต่าง ๆ นอกจากนี้ท่านยังมีความรู้ทางภาษาจีน ทิเบต เกาหลี บาลี สันสกฤต ญี่ปุ่น หนังสือของท่านเป็นงานที่อาศัยการค้นคว้าจากต้นกำเนิดของเรื่องราว จึงน่าเชื่อถือและลึกซึ้งกว่าหนังสือประเภทเดียวกันอีกมาก ทำให้หนังสือเล่มนี้ใช้เป็นตำรานำเข้าสู่การศึกษาพุทธศาสนาของนักศึกษาชาวตะวันตกทั่วไป จึงเกิดแรงบันดาลใจให้ผู้วิจารณ์นำหนังสือเล่มนี้มาวิจารณ์

ผู้วิจารณ์ได้อ่านหนังสือเล่มนี้ครั้งแรกก็รู้สึกสนุกสนานเพลิดเพลิน และได้รับความรู้ต่าง ๆ มากมายจากหนังสือเล่มนี้ เกิดการปรับเปลี่ยนทัศนคติไปในทางที่มีความเข้าใจในพุทธศาสนามากขึ้น อีกทั้งผู้เขียนยังเสนอข้อเท็จจริงเกี่ยวกับนิกายเถรวาทในมุมที่แปลกใหม่กว่าที่ผู้วิจารณ์เคยรู้มาก่อน ชวนให้รู้สึกว่าการนำเสนอของหนังสือเล่มนี้อยู่ตรงไหนกันแน่ เท่าที่ผู้วิจารณ์เคยอ่านหนังสือเกี่ยวกับพุทธศาสนา มาก่อนยังไม่เคยพบว่า มีการเขียนถึงพัฒนาการของพุทธศาสนาได้อย่างน่าสนใจเช่นนี้

เอ็ดเวิร์ด คอนซ์ (Edward Conze) เกิด ค.ศ. 1904 ในประเทศอังกฤษ เป็นบุตรของผู้พิพากษา จบปริญญาเอกเมื่ออายุได้ 34 ปี จากมหาวิทยาลัยโคโลญ (University of Cologne) ทำงานอยู่ในมหาวิทยาลัยที่มีชื่อเสียงหลายแห่ง เช่น ลอนดอน ออกซ์ฟอร์ด ในสหรัฐและแคนาดา ได้รับการแต่งตั้งเป็นประธานสถาบันศาสนาและภูมิภาคเอเชียของมหาวิทยาลัยบริติช (British University) ในค.ศ. 1965 ท่านเป็นชาวพุทธที่มีผลงานเกี่ยวกับปรัชญาพุทธศาสนามากที่สุดท่านหนึ่ง ช่วยให้งานเขียนของท่านเป็นที่นิยมและอ้างอิงอย่างมากในหมู่นักศึกษาพุทธศาสนา

บทนำ

ผู้เขียนได้นำเสนอเกี่ยวกับธรรมที่เป็นสากล ได้แก่ เรื่องจิตที่คนทั่วไปเข้าใจว่านั่น คือ ตัวตนของเรา หรือที่พุทธศาสนาเรียกว่า “อัตตา” วิธีหลุดพ้นจากอัตตา คือ การปฏิบัติตามหลัก ศีล สมาธิ ปัญญา พุทธศาสนามีแนวคิดในความ “ไม่ใช่ตัวตน” (อนัตตา) ต้องสลัดทิ้งทุกอย่างที่จะก่อให้เกิดอัตตาเพื่อบรรลุนิพพาน ทำให้พุทธศาสนาได้ชื่อว่าเป็นศาสนาที่มองโลกในแง่ร้าย ถึงศาสดาจะสอนหลักธรรมในเรื่องนี้อย่างไร แต่ยังขัดกับความรู้สึกของคนที่อยู่ในโลกใบนี้จำนวนมาก จนอาจทำให้พุทธศาสนาไม่อาจดำรงอยู่ได้

บทที่ 1 สิ่งที่มีเหมือนกันในทุกนิกาย

ผู้เขียนได้นำเสนอถึงสิ่งที่ทุกนิกายมีเหมือนกัน คือ มีการนับถือพระพุทธรูปเจ้าเป็นศาสดา ไม่นับถือพระเจ้า กล่าวได้ว่าพุทธศาสนาจึงเป็นอเทวนิยมคง แต่ผู้เขียนแสดงความเห็นว่า คงไม่ถูกต้องนัก เพราะพุทธศาสนารับแนวความคิดเรื่องการบูชาเทวดาหลายองค์ เพื่อขอความคุ้มครองและช่วยเหลือ ซึ่งคล้ายกับการบูชาพระเจ้า ส่วนความคิดเรื่องพระเจ้าพระองค์เดียวสร้างโลกกลับไม่ได้รับการยอมรับ คำสอนที่ทุกนิกายยอมรับ คือ อริยสัจ 4 และจักรวาล ซึ่งได้รับเอาแนวคิดเกี่ยวกับวิวัฒนาการของจักรวาลมาจากศาสนาฮินดูที่อยู่ร่วมสมัยกัน

บทที่ 2 พุทธศาสนาของชาววัด

ผู้เขียนกล่าวถึงพระสงฆ์ คณะสงฆ์มีสิ่งที่จะต้องประพฤติปฏิบัติ คือ “วินัย” อีกหลักการหนึ่งที่มีความสำคัญต่อพระสงฆ์เช่นกัน คือ ความเมตตา นิกายสำคัญ ๆ ในพุทธศาสนาแบ่งออกเป็น 2 นิกาย คือ หินยานและมหายาน ฝ่ายหินยานผู้เขียนเรียกว่า “สกุลปัญญาเดิม” อีกนิกายหนึ่ง คือ มหาสังฆิกะ ต่อมาพัฒนามาเป็นมหายานผู้เขียนเรียกว่า “สกุลปัญญาใหม่” ภายหลังโลกได้พัฒนาการเข้าสู่ยุคสมัยใหม่ พุทธศาสนาจำเป็นต้องปรับตัวและเกิดการเปลี่ยนแปลงในการเผยแผ่พระธรรม

บทที่ 3 พุทธศาสนาของชาวบ้าน

ผู้เขียนได้อธิบายถึง ขรวาสมีความสำคัญต่อพุทธศาสนาอย่างขาดไม่ได้ โดยเฉพาะกษัตริย์ที่ช่วยค้ำจุน ส่งเสริม เผยแผ่พุทธศาสนา ทำให้พัฒนาแนวคิดจากกษัตริย์กลายเป็นพระโพธิสัตว์ ชาวพุทธทั่วไปมองว่า นิพพานย่อมเป็นสิ่งที่อยู่ไกลเกินไปในชาติภพนี้ คำสอนเรื่องสวรรค์จึงเปรียบเสมือนกำลังใจ

ของขรรวาส เมื่อเกิดความศรัทธาและความปรารถนาที่จะพ้นจากโลกนี้ จึงแสดงออกมาในรูปแบบของการกระทำบูชาที่ทำได้ง่ายกว่าการปฏิบัติมาก พระพุทธองค์จึงสอนขรรวาสว่า การปฏิบัติบูชามีผลมากกว่า

บทที่ 4 สกฺลปัญฺญาเดิม

ผู้เขียนอธิบายถึงนิกายหินยาน โดยกล่าวว่า เมื่อพุทธศาสนาได้แผ่ขยายกว้างออกไป ความประหลาดที่แตกต่างกันย่อมเกิดขึ้นในท้องถิ่นต่าง ๆ การตีความทางปรัชญาของพระสูตรจึงเกิดขึ้น กลุ่มที่มีแนวความคิดแบบดั้งเดิมก่อนมีการแยกตัวออกไป ผู้เขียนได้เรียกว่า “สกฺลปัญฺญาเดิม” ใช้หลักการปฏิบัติ ศีล สมาธิ ปัญญา เพื่อให้เข้าถึงไตรลักษณ์ กลายเป็นบุคคลในอุดมคติที่เรียกว่า “พระอรหันต์” ในระหว่าง ค.ศ. 1000-1200 พุทธศาสนาเริ่มหายไปจากอินเดีย

บทที่ 5 มหายานและสกฺลปัญฺญาใหม่

ผู้เขียนได้อธิบายถึงนิกายมหาสังฆิกะ ที่มีทัศนคติอิสระเสรี ไม่ค่อยเคร่งครัดในการตีความพระวินัย และไม่แยกชนชั้นจากขรรวาส จนเกิดคำสอนใหม่ขึ้นมาเรียกว่าโพธิสัตว์ยาน และภายหลังได้กลายมาเป็น “มหายาน” มหายานได้เขียนพระสูตรขึ้นจำนวนมาก มีคำสอนเป็นลักษณะของปรัชญา โพธิสัตว์ คือ พุทธะที่จะได้ตรัสรู้จนตรัสสมาธิโพธิญาณในอนาคต ปัญญาของพระโพธิสัตว์ คือ ความว่าง เกิดเป็นความหลุดพ้น แนวคิดแบบนี้มีส่วนคล้ายกับปรัชญาสกุลกรีกที่ชื่อว่า สเคปติก (Skeptic) อย่างมาก คือ การไม่คิดถึงสิ่งใด ๆ แล้วจิตจะสงบ เป็นความพอใจที่มนุษย์พึงแสวงหา

บทที่ 6 พุทธศาสนาแห่งศรัทธาและความภักดี

ผู้เขียนได้อธิบายถึงเรื่องความศรัทธาและความภักดี ในหมู่นิกายใหม่มกศรัทธาให้เทียบเท่ากับปัญญา เกิดเป็นการผสมผสานระหว่างพุทธศาสนาสกฺลปัญฺญาใหม่กับความภักดี ผู้เขียนเรียกว่า “พุทธศาสนาแห่งศรัทธา” คัมภีร์ของนิกายนี้ได้รวมเอาศัพท วลี และความคิดของสกฺลปัญฺญาใหม่ไว้ ผสมกับลัทธิตันตระเกิดเป็นมนต์ หรือ คาถาขึ้นมา มีโพธิสัตว์เกิดขึ้นในนิกายนี้เป็นจำนวนมาก พระโพธิสัตว์มีฐานะเป็นตัวช่วยให้หลุดพ้น ผู้ภักดีต้องมีศรัทธาอย่างแรงกล้ารวมถึงการดับซึ่งอัตตาด้วย จึงจะหลุดพ้นได้

บทที่ 7 โยคจาร

ผู้เขียนกล่าวถึงนิกายโยคจาร เน้นเรื่องการทำสมาธิมากกว่าการใช้ปัญญา ดังนั้น สิ่งที่ยุคจารเห็นว่าสำคัญ คือ “จิต” ราว ค.ศ. 1100 นิกายโยคจารได้สูญไปจากอินเดีย แต่อาจารย์หลายคนได้นำนิกายนี้ไปยังประเทศจีน คำว่า จิต ความคิด และวิญญาณ เป็นคำที่มีความหมายเหมือนกันตามทัศนคติของโยคจาร โยคจารสนับสนุนทัศนคติที่ว่าไม่มีวัตถุภายนอกใดคงอยู่ในฐานะเป็นภาวะที่แยกเป็นส่วนหนึ่งต่างหาก หรือแตกต่างไปจากจิต จนกล่าวได้นิพพานกับจิตเป็นสิ่งเดียวกัน

บทที่ 8 ตันตระหรือพุทธศาสนาแบบไสยศาสตร์

ผู้เขียนอธิบายถึงตันตระหรือพุทธศาสนาแบบไสยศาสตร์ ตันตระได้รวมเอาศาสนาแบบภักดีเข้ากับการปฏิบัติสมาธิแบบโยคจาร รับเอาแนวคิดเรื่องเทพจำนวนมากจากมายมิกะ (นิกายของพุทธศาสนามหายานซึ่งมีพระนาคราชเป็นผู้ก่อตั้ง) และยอมรับในเรื่องความว่างอันเป็นความจริงเพียงหนึ่งเดียว ตันตระมีเป้าหมายอยู่สองประการ คือ ความสำเร็จ (สิทธิ) ในการได้มาซึ่งความตรัสรู้โดยสมบูรณ์ในชาตินี้ และความสำเร็จในการได้มาซึ่งสุขภาพ และทรัพย์

บทที่ 9 พัฒนาการนอกอินเดีย

ผู้เขียนได้อธิบายถึงพัฒนาการของพุทธศาสนานอกอินเดียที่มีความเปลี่ยนแปลงไปจากเดิมอย่างมาก ได้แก่ นิกายฌาน (เซน) ในจีนและญี่ปุ่น เน้นการบรรลุแบบฉับพลัน, นิกายอมิธิสม์ (Amethyst) ในจีน ที่บูชาพระอามิตาภะ, และนิกายรินยิน-มา-ปะ ในทิเบต ที่มีความคล้ายกับลัทธิพื้นเมืองของทิเบต ส่วนในยุโรปแม้จะมีพระธรรมทูตเดินทางไปเผยแผ่พุทธศาสนาจากเอเชีย มีการตั้งพุทธสมาคมขึ้น พุทธศาสนายังไม่ได้รับความนับถือโดยทั่วไป จะเห็นได้ว่าองค์กรสงฆ์มีความสำคัญต่อพุทธศาสนา

จากเนื้อหาสาระของหนังสือเล่มนี้ได้ตอบคำถามว่าพุทธศาสนามีพัฒนาการอย่างไรถึงอยู่มาได้จนถึงปัจจุบันนี้ การเปลี่ยนแปลงของพุทธศาสนานั้นขึ้นอยู่กับสภาพสังคมที่ชาวพุทธตั้งอยู่ ถึงแม้ว่าพุทธศาสนาจะเป็นศาสนาเล็ก ๆ แต่มีอายุถึง 2500 กว่าปี แสดงให้เห็นว่าคณะสงฆ์พร้อมทั้งฆราวาสเป็นเสาที่ค้ำจุนพุทธศาสนาให้ดำรงอยู่ได้สืบมาจากอดีตจนถึงปัจจุบัน

บทวิจารณ์

หลังจากพิจารณาเนื้อหาของหนังสือ พุทธศาสนา สาระและพัฒนาการ (Buddhism : Its Essence and Development) ผู้วิจารณ์อ่านครั้งแรกแล้วรู้สึกได้รับความรู้ใหม่ ๆ ที่ช่วยให้เข้าใจพุทธศาสนาในปัจจุบันได้ดีขึ้น ความน่าสนใจของหนังสือเล่มนี้อยู่ที่เป็นหนังสือเชิงวิชาการที่มุ่งแต่เสนอข้อเท็จจริง ไม่ใช่หนังสือที่อ่านแล้วเสริมสร้างศรัทธาให้เกิดขึ้น แต่ผู้วิจารณ์รู้สึกว่าการที่ได้อ่านหนังสือเชิงวิชาการแบบนี้ช่วยสร้างศรัทธาให้เกิดขึ้นมากกว่าหนังสือเทศน์ทั่ว ๆ ไป ด้วยความที่เป็นหนังสือวิชาการ บางครั้งได้ยกปรัชญาตะวันตกมาอธิบายเสริมเพื่อให้ชาวตะวันตกเข้าใจพุทธศาสนามากขึ้น ทำให้ผู้อ่านที่ไม่มีความรู้ทางด้านนี้ เมื่ออ่านแล้วรู้สึกเหมือนว่าเข้าใจทางพุทธศาสนาด้านเดียว เนื้อหาขาดตอน อ่านแล้วจับใจความไม่ได้ จึงเหมาะสำหรับผู้ที่มีความรู้พื้นฐานพอสมควร

จุดเด่นและคุณค่าของหนังสือ

(1) ภาษาและรูปแบบการเขียน

หนังสือเล่มนี้มีข้อจุดเด่นอยู่ 3 ประการ คือ ประการแรกผู้เขียนเป็นนักวิชาการที่มีความรู้ในพุทธศาสนาเป็นอย่างมากอ่านแล้วรู้สึกเหมือนได้นั่งสนทนากับเพื่อน สิ่งไหนพอจะเปรียบเทียบกับความรู้ตะวันตกก็ยกขึ้นมาเปรียบเทียบกับเพื่อให้เกิดความเข้าใจที่ดียิ่งขึ้น ประการที่สองผู้เขียนแทรกแนวคิดใหม่ ๆ ลงไปได้อย่างพอเหมาะ เช่น ยกพุทธศาสนากันับถือพระเจ้าหลายองค์เหมือนกัน แต่แฝงมาในรูปแบบอื่น ประการที่สาม ผู้เขียนเป็นฆราวาสและเป็นนักวิชาการอย่างแท้จริง ทำให้อธิบายพุทธศาสนาได้อย่างตรงไปตรงมา ไม่ยึดติดในนิกายใดเป็นพิเศษ อธิบายพุทธศาสนาด้วยความจริงใจ สิ่งไหนไม่ถูกต้องก็บอกตรง ๆ ไม่พยายามหลอกคนอ่านว่าพุทธศาสนาเป็นวิทยาศาสตร์ เป็นศาสนาที่ดีที่สุดในโลก

(2) รูปแบบเนื้อหาของหนังสือ

หนังสือเล่มนี้เป็นหนังสือขนาดพ็อกเก็ตบุ๊ก (Pocket Book) มีการจัดวางเนื้อหาที่ดี เนื้อหามีความกว้างขวาง ได้อธิบายถึงนิกายสำคัญของพุทธศาสนาไว้หมด วางแผนล่วงหน้าในคนอ่านเห็นภาพกว้างๆ ของพุทธศาสนา เมื่ออ่านจบแล้วรู้สึกคล้าย ๆ กับมองเห็นเส้นทางพัฒนาการของพุทธศาสนา เกิดความเข้าใจในความเป็นมาและที่จะเป็นไปของพุทธศาสนามากขึ้น ท้ายเล่มยังมีศักราชสำคัญของประวัติพุทธศาสนา ตลอดจนแผนผังการแยกตัวของพุทธศาสนาออกเป็นนิกายต่าง ๆ ให้เห็นได้ชัดเจน

(3) เป้าหมาย/ประโยชน์ของหนังสือ

หนังสือเล่มนี้มีจุดมุ่งหมายใหญ่ คือ การนำเสนอแง่มุมด้านสำคัญ ๆ ของทางพุทธศาสนาเพื่อก่อให้เกิดความเข้าใจในหมู่ผู้อ่านซึ่งเป็นชาวตะวันตกที่ยังไม่ค่อยคุ้นเคยกับพุทธศาสนา อีกทั้งยังมีเป้าหมายแสดงให้เห็นถึงพัฒนาการของพุทธศาสนาผ่านชุมชนที่พุทธศาสนาตั้งอยู่เป็นระยะเวลายาวนาน จนเกิดการผสมผสานพุทธศาสนากับความเชื่อ ลัทธิ ที่มีในแต่ละท้องถิ่น เกิดการแยกตัวออกเป็นนิกายต่าง ๆ เพื่อให้ผู้อ่านได้รู้จักเปรียบเทียบแต่ละนิกาย และเข้าใจแนวคิดสำคัญของแต่ละนิกาย

จุดด้อยของหนังสือ และข้อเสนอแนะ

(1) จุดที่ควรพัฒนา

แม้หนังสือเล่มนี้จะเขียนเรียบเรียงและพัฒนาการของพุทธศาสนาไว้อย่างดี แต่เนื้อหาบางส่วนนั้นอ่านเข้าใจยาก การยกปรัชญาตะวันตกเข้ามาอธิบาย หรือเปรียบเทียบ เปรียบเสมือนดาบสองคม คนที่มีความรู้เป็นพื้นฐานดีอ่านแล้วจะช่วยให้เกิดความเข้าใจที่ถูกต้อง แต่สำหรับคนที่ไม่มีความรู้ทางปรัชญาตะวันตกอ่านแล้วรู้สึกเหมือนเนื้อหาข้ามไปข้ามมาอ่านแล้วเข้าใจยาก ทำให้รู้สึกไม่ชวนติดตาม อีกทั้งหนังสือเล่มนี้มีการเขียน และแปลเป็นภาษาไทยมานาน บางตอนอาจไม่ทันสมัย ทำให้ผู้อ่านต้องอ่านทบทวนหลายรอบเพื่อให้เกิดความเข้าใจ

(2) ข้อเสนอแนะ

หนังสือเล่มนี้เป็นขนาดพ็อกเก็ตบุ๊ก (Pocket Book) ซึ่งมีขนาดเล็กพกพาง่าย แต่การใช้ตัวอักษรขนาดเล็กประกอบกับเนื้อหาที่มีจำนวนมากทำให้อ่านยาก ผู้อ่านต้องเพ่งสายตา อาจจะต้องปรับให้ตัวหนังสือใหญ่หน่อยเพิ่มจำนวนหน้า ภาพประกอบหน้าปกไม่ชวนให้หยิบมาอ่าน ในการตีพิมพ์ครั้งต่อไปควรใช้ภาษาสมัยใหม่ อาจจะทำให้อ่านแล้วเข้าใจได้ทันทีโดยไม่ต้องตีความซ้ำ

บทสรุป

หนังสือเล่มนี้ผู้เขียนได้แบ่งเนื้อหาออกเป็น 9 บท เป็นการแสดงแนวคิดทางพระพุทธศาสนาทั้งหมดผ่านมุมมองของเอดเวิร์ด คอนซ์ (Edward Conze) ซึ่งมุ่งอธิบายสาระสำคัญที่ส่งผลให้พุทธศาสนาเกิดการเปลี่ยนแปลงจากอดีตจนถึงปัจจุบัน บางตอนรวบรวมจากปาฐกถาของท่านที่ออกซ์ฟอร์ด (Oxford University) จึงทำให้หนังสือเล่มนี้ใช้เป็นตำราเพื่อนำเข้าสู่การศึกษาพุทธศาสนาของนักศึกษาทั่วไป โดยงานเขียนดังกล่าวมีเป้าหมายที่จะพยายามอธิบายแก้อีกกล่าวหาในเรื่องที่นักวิชาการตะวันตก และชาวพุทธด้วยกันที่มีความเข้าใจพุทธศาสนาผิด อีกทั้งยังมีเป้าหมายแสดงให้เห็นถึงพัฒนาการของพุทธศาสนาที่เกิดการผสมผสานพุทธศาสนากับความเชื่อ ลัทธิ ที่มีในแต่ละท้องถิ่น เกิดการแยกตัวออกเป็นนิกายต่าง ๆ เพื่อให้ผู้อ่านได้รู้จักเปรียบเทียบแต่ละนิกาย และเข้าใจแนวคิดสำคัญของแต่ละนิกาย ความน่าสนใจของหนังสือเล่มนี้อยู่ที่เป็นหนังสือเชิงวิชาการที่มุ่งแต่เสนอข้อเท็จจริง ผู้อ่านจะได้รับความเข้าใจในเรื่องการเปลี่ยนแปลงพุทธศาสนาจากอดีตมาจนถึงปัจจุบันได้อย่างถูกต้อง ไม่เกิดความสงสัยว่าเหตุใดพุทธศาสนาถึงมีหลายนิกายและมีเอกลักษณ์เฉพาะตน

เอกสารอ้างอิง

เอดเวิร์ด คอนซ์ (Edward Conze). นิธิ เอียวศรีวงศ์ (แปล). (2552). *พุทธศาสนา สาระและพัฒนาการ*. (พิมพ์ครั้งที่ 3). กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มติ